

Розділ II. ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 321.01396.4(470+571): поч. XX ст.

О.О. Драч
(м. Черкаси)

ВЛАДА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І ВИЩІ ЖІНОЧІ КУРСИ на початку XX ст.

Стаття присвячена дослідженню позиції російського самодержавства стосовно організації на початку XX ст. Вищих жіночих курсів та осмислення цих спроб суспільством і посадовцями держави, до складу якої входили й дев'ять українських губерній.

Статья посвящена исследованию позиции русского самодержавия касательно организации в начале XX в. Высших женских курсов и осмысления этих попыток обществом и должностными лицами государства, в состав которого входили и девять украинских губерний.

Article describes the position of Russian autocracy to the organization in the early twentieth century. Higher Women's Courses and understanding of these attempts at public officials and state, the part of which were nine Ukrainian provinces.

Підвищення освітнього рівня населення України, розвиток у ній університетської освіти висуваються сьогодні до ряду державних пріоритетів. Історичні надбання й суспільна практика переконливо підтверджують важливість ґрунтовних спеціальних знань як запоруки подальшої професіоналізації та соціальної реалізації молоді. В умовах ринкових трансформацій актуальності набувають дослідження з історії розвитку і функціонування вищих навчальних закладів (ВНЗ), зокрема й жіночих.

Питання жіночої освіти постійно перебувають у полі зору українських та зарубіжних науковців. Не можна, зокрема, оминати ґрунтовних праць американського вченого Р.Стайса і німецької дослідниці Б.Пієтров-Енкер¹. Надзвичайною активністю у вивченні цієї теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджує низка цікавих праць, присвячених проблемі². Варто виокремити ґрунтовну працю фахівця з історії вищої школи Російської імперії О.Іванова, теоретичні концепції котрого спираються на широку джерельну базу³. В Україні так само спостерігається зростання інтересу до питань історії жіночої виховання та освіти, що засвідчує низка публікацій у провідних часо-

писах⁴. Варто відмітити також ґрунтовне дослідження харківського науковця С.Посохова, присвячене висвітленню образів російських університетів у публіцистиці та історіографії, де він розкриває і погляди сучасників на проблему вищої освіти жіноцтва⁵. Комплексно вивчено провідні тенденції розвитку гендерних студій в Україні ХХ – початку ХХІ ст., у тому числі й аспекти допуску жінок до вищої освіти, в праці Т.Орлової⁶. Втім, незважаючи на наявність певної літератури з проблеми, на даний час в Україні відсутні ґрунтовні дослідження щодо ставлення влади Російської імперії до вищої освіти жінок, невід’ємну складову якої становили і Вищі жіночі курси (далі ВЖК) Наддніпрянщини.

Метою даної статті є дослідження позиції влади Російської імперії щодо організації Вищих жіночих курсів на початку ХХ ст. та осмислення цих спроб соціумом і посадовцями держави, частиною котрої були й дев’ять українських губерній

В кінці ХІХ ст. на теренах Росії діяв єдиний вищий жіночий навчальний заклад – Санкт-Петербурзькі ВЖК. Утім неодноразово громадськість зверталася до відповідних інстанцій із приводу поновлення діяльності Вищих жіночих курсів у Києві, Казані та Москві (прийом на які припинився 1886 р.) з огляду на масовий від’їзд дівчат на навчання в закордонні університети. З 1895 р. у Казані, Харкові та Одесі при місцевих університетах було дозволено організувати публічні лекції з окремих предметів історико-філологічного і фізико-математичного циклу дисциплін. Як констатували в звітах попечителі навчальних округів, основну масу слухачів цих лекцій становили жінки. Найбільше владу, а саме Міністерство внутрішніх справ (МВС), непокоїли діючі у Москві колективні уроки при місцевому Товаристві вихователюк та вчителюк, де підозри викликали багатолюдні зібрання молодих дівчат без будь-якого обмеження й контролю⁷. Попечитель Московського навчального округу Некрасов, коментуючи ситуацію, зазначав, що колективні уроки задовольняли прагнення «слабкої статі» до вищої освіти та їх закриття викличе незадоволення серед батьків слухачок. Мотивуючи це стрімким розширенням учнівського дівчачого контингенту середньої школи, що майже подвоївся, і, керуючись державними інтересами, він визнав бажаним організацію ВЖК у місті⁸. Підготовча робота зі створення Московських Вищих жіночих курсів виявила упереджене ставлення МВС до будь-яких громадських ініціатив у сфері вищої жіночої освіти. Відверто це відзначено в листуванні з Міністерством народної освіти (МНО) попечитель округу й доповідач із цієї справи на Вченому комітеті, професор С.Ф.Платонов, обговорюючи проект створення організації для надання коштів Московським ВЖК. Останній наголосив на «явній недовірі та бажанні поставити благодійне товариство під посиленій нагляд», а тому рекомендував ознайомити Міністерство внутрішніх справ з устроєм Вищих жіночих курсів, функціями їх опікунської ради та правах директора⁹.

Крім того, обговорення засад організації Московських ВЖК на засіданні Департаменту промисловості, наук та торгівлі (січень 1900 р.) викликало полеміку з приводу подальших перспектив розвитку вищої жіночої освіти в

Російській імперії. У виступі один з присутніх висловив незадоволення загальноосвітнім характером Вищих жіночих курсів, що «найменше відповідав вимогам життя»¹⁰. Освітньому відомству держави рекомендували надати цьому типу ВНЗ практичного характеру. Отже, лінія утилітаризму вищої освіти жінок мала серйозних прихильників серед вищої бюрократії. Позиція ж МНО з цього питання була незмінною – «ВЖК не мають завданням задоволення потреб держави в педагогічному персоналі середньої школи». Це є місією спеціальних курсів¹¹. Фактично освітнє відомство Російської імперії відстоювало позицію загальноосвітньої наукової вищої жіночої школи. Крім того, воно констатувало, що досвід Санкт-Петербурзьких ВЖК продемонстрував й їх практичне значення, оскільки близько 30% випускниць працевлаштувалися у різних навчальних закладах.

Зміну ставлення до вищої освіти жінок у Російській імперії виявила і позиція Державної ради, члени якої спонукальними мотивами їх визнали вдосконалення наукових знань та забезпечення засобів до існування, що фактично означало відмову від попередніх виключно політичних аспектів проблеми¹². Вона доручила Міністерству народної освіти внести проект Положення про ВЖК на затвердження законодавчої влади. Крім того, остання ухвалила рішення організувати з 1 липня 1900 р. Вищі жіночі курси у Москві на засадах аналогічних до Санкт-Петербурзьких із відповідним фінансуванням їх адміністрації.

Інформацію про відновлення ВЖК у місті активізувала київську інтелігенцію. Навесні 1899 р. група професорів Університету Св. Володимира повідомила попечителя відповідного навчального округу про подання проекту статуту Вищих жіночих курсів і пояснювальної записки на ім'я міністра народної освіти¹³. Не гаючи часу, навесні 1900 р. вона звернулася до МВС з проханням затвердити статут Товариства для надання коштів ВЖК у Києві, сподіваючись, очевидно, на відновлення діяльності курсів¹⁴. МНО, до котрого за відзивом звернулося Міністерство внутрішніх справ, за усталеною процедурою поцікавилася думкою попечителя Київського навчального округу із цієї справи. Представник освітнього відомства в регіоні В.Вельяминов-Зернов залишився на позиції достатності середньої освіти для подальшої практичної діяльності дівчат. Він уважав, що вища освіта у реальному житті буде корисною тільки для невеликої частини бажаючих їх представниць, а тому задовольнити запити дівочої юні зможуть столичні Вищі жіночі курси, що мають для цього наукові та матеріальні ресурси¹⁵. Найбільшою проблемою, на думку попечителя, залишалось існування ВЖК тільки за рахунок плати за навчання, а тому він висловив побоювання щодо штучного залучення курсисток заради фінансової стабільності закладу. Додавалися і вже традиційні зауваження щодо несвоєчасності відновлення Вищих жіночих курсів через непевні настрої студентства та можливість проникнення небезпечних елементів у середовище слухачів. Попечитель Київського навчального округу попередив Міністерство народної освіти про обережність при відкритті ВЖК у провінційних університетських центрах¹⁶. Розгляд прохання киян В.Вельяминов-Зернов підсумував власною

резолуцією «Клопотання про дозвіл відновлення прийому слухачок на ВЖК не підлягає задоволенню» й направив її до МНО¹⁷. Прикметно, що ця резолюція визначила позицію міністра народної освіти з питання розширення діяльності Вищих жіночих курсів. Коментуючи в листі до МВС передчасність затвердження статуту та організації Товариства для надання коштів ВЖК у Києві, Боголепов наголосив, що МНО обмежилось відкриттям вищого жіночого закладу в Москві, а подальші дії в цьому напрямку пов'язав з досвідом функціонування Вищих жіночих курсів в столицях¹⁸.

Проте наполегливість киян не зменшилась. Уже навесні 1903 р. професори Університету Св. Володимира клопотали про затвердження розробленого ними положення про ВЖК і дозвіл поновити з 1903-1904 академічного року діяльність даного навчального закладу¹⁹. Новий попечитель Київського навчального округу В.Беляєв, співчуваючи справі, повністю підтримав прохання вчених і заявив Міністерству народної освіти, що матеріальний аспект проєктованих у місті Вищих жіночих курсів повністю забезпечений. Визначаючи позицію освітнього відомства з даного питання, в міністерстві констатували недостатність закладів вищої жіночої освіти, що переконливо довів значний вплив юні на діючі ВЖК у столицях та відмови багатьом у прийомі. З огляду на це в МНО погоджувалися зі своєчасністю відновлення діяльності Вищих жіночих курсів у Києві²⁰. Відпала й перешкода з боку попечителя навчального округу, який підтримав відповідне клопотання. Втім, під час обговорення питання на вченому комітеті Міністерства народної освіти бюрократи, апелюючи до досвіду Санкт-Петербурзьких ВЖК, утримання котрих становило до 180 000 руб. на рік, віднайшли зачіпку в недостатності коштів, зазначених у поданні київських професорів (до 90 000 руб.) для функціонування вищого навчального закладу²¹. Витяг із засідання Вченого комітету МНО від 20 серпня 1903 р., де було ґрунтовно проаналізовано подані з Києва проєкти, рекомендував доопрацювати установчі документи на зразок тимчасового положення Санкт-Петербурзьких Вищих жіночих курсів (1889 р.).

Оскільки не було прямої відмови в організації ВЖК у Києві, то ініціативна група професорів Університету Св. Володимира не полишала надії на відновлення закладу, активно вдосконалюючи проєкт Положення. Знаючи про поширену серед вищих урядовців прихильність до прикладного напрямку вищої освіти і прагнучи розширити можливості подальшої життєвої реалізації випускниць в умовах зростання попиту на ринку праці на фахівців сільськогосподарської, торговельної та кредитної справи, науковці запропонували додатково відкрити комерційне й агрономічне відділення на Вищих жіночих курсах²². Додавала наснаги ініціаторам і підтримка Київського купецького товариства, що заявило про готовність при організації комерційного відділення виділити для нього 2500 руб. Край важливою виявилася дієва допомога попечителя навчального округу В.Беляєва, який стояв на позиції небажаності затримки з відкриттям ВЖК, що постійно підкреслював у листах до Міністерства народної освіти.

Наполегливість киян підштовхнула МНО до дій. Воно почало консультиватися з МВС щодо можливості відкриття з 1904–1905 академічного року

ВЖК у Києві. Листування обох установ розкриває ставлення вищої освітньої інстанції Російської імперії до наукової освіти жінок. Вперше в риторичі Міністерства народної освіти прагнення їх до вищої освіти визнали таким, що заслуговує з боку уряду всілякого сприяння. Втім, спонукальним мотивом до такої позиції стало не бажання зробити це одним з напрямків продуманої державної політики, а швидше реакцією на ситуацію в країні – не допустити концентрації учнівської молоді виключно у столицях та від'їзду на навчання за кордон в умовах суттєвого зростання прагнень дівчат до наукових знань. Вихід з ситуації міністерство вбачало у регулюванні доступу жінок до такого важливого соціального ресурсу як вища освіта шляхом організації в Києві й деяких університетських містах Вищих жіночих курсів під пильним урядовим контролем²³. При цьому розрахунок професорів Університету Св. Володимира підтвердився: у МНО симпатизували відновленню ВЖК із прикладними відділеннями. Міністр народної освіти Зенгер відверто вказав силовому відомству, що клопотання київських вчених заслуговує уваги та задоволення. Далі справа щодо Київських Вищих жіночих курсів просувалася у встановленому порядку: чекали відзиву Міністерства внутрішніх справ, котре обов'язково враховувало думку свого представника в регіоні. Можна констатувати, що саме позиція київського, подільського та волинського генерал-губернатора М.Клейгельса вирішила долю клопотання. Останній відкриття ВЖК у Києві вважав доцільним відкласти через неспокій студентської молоді, що посилиться зі створенням нового ВНЗ²⁴. Отже, як бачимо, він чітко наслідував лінію своїх попередників на посаді й упереджено ставився до слухачок вищої школи, жодним чином не сумніваючись, що міська поліція, сил котрої бракувало, з ними буде мати тільки зайвий клопіт та додаткове напруження. Міністр внутрішніх справ В.Фон-Плеве повністю поділяв погляди генерал-ад'ютанта М.Клейгельса у цій справі²⁵.

У непростій ситуації опинилося освітнє відомство, що певною мірою бажало дати вихід громадським ініціативам, але його керівник жодним чином не збирався нести відповідальність за порушення спокою та порядку в державі. З огляду на це 30 червня 1904 р. департамент Міністерства народної освіти конфіденційним листом № 532 повідомив попечителя Київського навчального округу, що за відзивом МВС, який ґрунтувався на висновку київського, подільського і волинського генерал-губернатора, визнано несвоєчасним відкриття ВЖК у Києві²⁶.

Водночас уважний погляд на суспільство та народ Російської імперії на початку XX ст. давав розуміння, за словами професора В.Вернадського, що звідти піднімалася така хвиля до вищої освіти, таке усвідомлення просвітництва, котра не могла бути зупинена ніякими зусиллями невігласів²⁷. Це виявилось, зокрема, під час відвідання новим міністром народної освіти, генерал-лейтенантом В.Г.Глазовим Києва та Харкова, в яких депутації звернулися з проханням про відкриття Вищих жіночих курсів. Підтримали останнє і місцеві професорські корпорації. На його захист виступило й московське інтелігентне жіноцтво. Міністр підкреслив, що особисто не ворог жіночій освіті, але існуючі курси,

за винятком медичних, погано зарекомендували себе, а тому клопотання про їх відкриття не користуються співчуттям у МНО. Він порекомендував звернутися до Варшави, де при одній з гімназій відкриті курси з підготовки вчительок та ознайомитися з їх досвідом. Крім того, міністр визнав за доцільне обговорити питання підготовки жінок до викладацької діяльності в спеціальній комісії під головуванням його товариша С.Лук'янова, при цьому він не приховував, що надавав перевагу медичним, а не загальноосвітнім жіночим курсам²⁸. Отже, питання подальшого розвитку вищої жіночої освіти остаточно на державному рівні не було вирішено. Крім того, як можна зрозуміти, особиста позиція керівника освітнього відомства з питання ставала вирішальною для реалізації проєктів у сфері наукової освіти «слабкої статі».

Засідання комісії під головуванням С.Лук'янова навесні 1905 р. були присвячені обговоренню злободенного питання – раціонального типу вищого жіночого навчального закладу. У петиціях з Києва, Казані й Харкова громадськість наполягала на відкритті саме ВЖК як таких, що найбільше відповідали потребам часу і бажанням суспільства. Міністерство народної освіти надавало перевагу організації жіночих педагогічних курсів через брак осіб з вищою відповідною педагогічною освітою. Втім, після тривалих дебатів більшість членів комісії висловилися за доцільність піти назустріч суспільству та підтримали рішення відкрити Вищі жіночі курси. Крім того, враховуючи потреби часу, вони схвалили й організацію спеціальних відділень на них.

Це рішення вплинуло і на позицію ради професорів Санкт-Петербурзьких ВЖК, члени якої в квітні 1905 р. після тривалого обговорення дійшли висновку про необхідність докорінного перегляду діючого Положення про Вищі жіночі курси, для чого обрали спеціальну комісію. За височайше затвердженим рішенням Державної ради, МНО мало розробити та затвердити загальне положення про ВЖК. Але освітнє відомство відклало це питання, а отже, й відкриття Вищих жіночих курсів, до з'ясування основ реформування ВНЗ держави, про що і проінформувало відповідних попечителів²⁹. Отже, як виявив аналіз документів, не підтверджується висновок російського дослідника О.Іванова, котрий відмови 1903, 1904, 1905 рр. на організацію ВЖК у Києві за аналогією 1900 р. пов'язав з негативним ставленням попечителя навчального округу до вищої освіти жіноцтва³⁰.

Весь 1904–1905 навчальний рік минув у безперервних «студентських історіях», причому в січні та лютому 1905 р. повсюдно відбувалися грандіозні сходки, що викликали загальне припинення занять і поновлення їх тільки восени³¹. 17 вересня 1905 р. на ВЖК було поширено дію височайшого указу від 27 серпня 1905 р. про університетську автономію. За керівництва Міністерством народної освіти І.Толстого перерву в роботі ВНЗ країни використали для розробки радами університетів нового статуту останніх. Крім того, відбулися кілька нарад представників вищих навчальних закладів, де вільно обрані колегами представники професури підкреслили бажаність того, щоб ВНЗ не стільки обслуговували практичні цілі, скільки стали розплідниками знання й розвивали науку, рухаючи її вперед. Поряд із науково-теоретичною школою

було визнано, що мала існувати утилітарно-практична й змішувати ці два типи вищої освіти недоречно.

Разом з активізацією революційного руху у вищій школі почалося надзвичайне поживання. Багато професорів з припиненням лекцій у державних ВНЗ охоче погодилися взяти участь в організації приватних курсів. Варто зауважити, що на початку XX ст. до МНО надходили численні клопотання як громад, так й окремих осіб про дозвіл на відкриття приватних Вищих жіночих курсів. Утілення їх у життя потребувало складної законодавчої процедури чи Височайшого дозволу у кожному окремому випадку за всепідданішою доповіддю міністра народної освіти, що в умовах традиційної обачності та обережності сановних бюрократів призводило до затягування справи. Проте під час загострення суспільно-політичної ситуації у Російській імперії в 1905 р. слід було віднайти більш гнучку і просту форму задоволення подібних клопотань, тим більше, що бюджет більшості проєктованих курсів базувався, головним чином, на зборах коштів за слухання лекцій.

Керівник освітнього відомства І.Толстой подав запит щодо надання міністру права дозволу на організацію приватних загальноосвітніх та професійних курсів з програмами вище середньої школи. 3 грудня 1905 р. він його отримав. Так було покладено початок упорядкованому процесу створення системи недержавних ВНЗ, серед котрих більшість виявилася жіночими. Саме у такий спосіб з грудня 1905 р. по січень 1913 р. надано понад 30 відповідних дозволів. Хоча не всі вони були використані, але саме протягом цих років у державі відкрито в 5 разів більше ВЖК, ніж за попередні 40 років. Можна констатувати, що у справі розширення мережі вищої жіночої освіти під тиском «буремних подій» уряд пішов назустріч суспільству.

Загальна атмосфера демократизації й лібералізації, що панувала в країні у 1905 р., була відчутна навіть на засіданнях ученого комітету Міністерства народної освіти. Так, під час розгляду клопотання професора М.Довнара-Запольського 14 листопада 1905 р. про дозвіл відкрити в Києві жіночі загальноосвітні курси, доповідач по справі І.Холодняк кваліфікував їх проєкт як систематизовані лекції з предметів історико-мовної групи. Головуючий визнав за доцільне доопрацювати навчальний план³². Водночас, учений комітет підтримав його думку щодо відсутності перешкод до відкриття закладу. Сам же М.Довнар-Запольський виявив неабияке хвилювання під час очікування вердикту з МНО і, намагаючись нагадати про своє клопотання, надіслав кілька листів та телеграм із проханням прискорити відповідь³³. Можна констатувати, що навчальний проєкт професора одним із найперших відчув на собі дію нової спрощеної процедури отримання дозволу Міністерства народної освіти, про що листом від 10 грудня 1905 р. його повідомив І.Толстой. Але недоброзичливці розширення мережі вищої жіночої освіти залишалися. На ім'я міністра продовжували надходити анонімні листи. В одному з них відверто вказувалось, що курси, відкриті приватними особами, не можуть бути осередками науки; тільки серйозність вимог позбавить їх від напливу зайвих елементів³⁴.

За керівництва МНО І.Толстого, котрий особисто й два його товариши (заступники) співчували розширенню освітніх прагнень населення, у міністерстві зважили на наполегливість і повторюваність клопотань з Києва, Казані та Харкова щодо відкриття ВЖК і, керуючись височайшим повелінням від 3 грудня 1905 р., взимку 1906 р. розпочали підготовчу роботу щодо відновлення Вищих жіночих курсів. Найперше поцікавилися в попечителів навчальних округів бажанням попередньої адміністрації продовжити діяльність по впровадженню ВЖК, а також наявністю коштів та відповідного Положення³⁵. Ознакою сприятливого ставлення для вищої жіночої освіти цього відомства держави стала відсутність перешкод до організації нових навчальних закладів. Саме про це повідомив директор департаменту МНО листом від 23 вересня 1908 р. зокрема голову правління Донського товариства сприяння жіночій освіті, зазначивши про відсутність будь-яких перешкод до відкриття ВЖК за умови внесення змін у Положення³⁶. Крім того, міністерство не заперечувало проти організації в Києві курсів професора В.Перетца як самостійного навчального закладу за прикладом діючих у Казані, Одесі та Києві ВЖК. Воно не погоджувалося лише на їх створення на базі загальноосвітніх курсів М.Довнара-Запольського³⁷. Цікаво, що позиція попечителя Київського навчального округу з даного питання, як свідчать документи, була більш непоступлива. Дії професорів, котрі викладали на курсах М.Довнара-Запольського й виявили бажання стати колективним засновником навчального закладу, він кваліфікував як недоцільні, вважаючи, що в місті достатньо ВЖК для задоволення освітніх запитів жіноцтва³⁸. У такій ситуації міністерство, передаючи попечителю право остаточного рішення справи і не бажаючи конфронтації, навело кілька контраргументів щодо висловлених начальником округу побоювань та висловило впевненість щодо його виваженого рішення відповідно до інтересів освіти та дійсних потреб суспільства³⁹. Проте в практиці були наявні й випадки розбіжностей думок керівництва МНО та попечителів. Як виявив О.Іванов, всупереч негативному відгуку останнього, у Варшаві у вересні 1906 р. відкрито Жіночі історико-літературні курси Н.Нагурної⁴⁰. Аналогічна ситуація склалася і під час організації Петербурзьких жіночих політехнічних курсів.

Але загалом співчуття попечителя навчального округу до освітніх проєктів ставало запорукою їх успішної реалізації. Переконаливо це засвідчив досвід Варшавських ВЖК. Сприяло справі наукової жіночої освіти те, що всі організаційні клопоти з відкриття курсів перед вищою адміністрацією взяв на себе ректор місцевого університету. Каталізатором подій стало співчуття ідеї організації ВЖК попечителя Варшавського навчального округу В.Беляєва (колишнього керівника Київського округу), завдяки чому клопотання швидко рухалося в канцеляріях. У вересні 1909 р. з МНО було отримано дозвіл на відкриття курсів та на тимчасове використання університетських приміщень, чого не було в практиці ВЖК в жодному місті імперії.

Така сприятлива позиція освітнього відомства до вищої жіночої освіти зовсім не означала зменшення уваги до неї з боку силових відомств. Конт-

роль за призначеннями на посади викладачів й адміністрації ВЖК продовжував здійснюватися за узгодженням з Міністерства внутрішніх справ. Так, київський губернатор у квітні 1909 р. повідомив керівника навчального округу про небажаність затвердження на посаді професора політехнічного інституту В.Бажаєва через його політичну орієнтацію «крайнього відтінку»⁴¹. Не зменшувало контролю над ВНЗ й освітнє відомство Російської імперії. Адже студентська молодь являла собою «неспокійний елемент». Зростання мережі ВЖК у державі, що функціонували як приватні заклади, спонукало Міністерство народної освіти до циркулярних рекомендацій попечителям навчальних округів щодо своєчасності представлення звітів про їх діяльність до вищої інстанції. Крім того, освітнє відомство наполягало на ґрунтовності звітних матеріалів та навіть запропонувало мінімальний перелік обов'язкових до висвітлення питань⁴².

Отже, зволікаючи певний час з вирішенням проблеми вищої жіночої освіти, уряд Російської імперії в умовах наполегливості клопотань громадськості, масового від'їзду дівочої молоді до закордонних університетів був змушений реагувати на ситуацію й визначати власну позицію. Можна констатувати, що доволі часто суб'єктивізм попечителів навчальних округів і відповідних міністрів з питання вищої освіти жінок ставав визначальним чинником, котрий безпосередньо впливав на цю справу. Дієвим зовнішнім каталізатором стали політичні події 1905 р., наслідком яких була загальна лібералізація урядового курсу, в тому числі й у напрямку вищої жіночої освіти. МНО продемонструвало політику лояльності до організації нових ВЖК у державі.

¹ *Стайс Р.* Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930. / Пер. с англ. – М., 2004; *Пиетров-Эннкер Б.* «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции. / Пер. с нем. – М., 2005.

² *Перова Н.* Смолянки, мариинки, павлушки...бестужевки. Из истории женского образования в Санкт-Петербурге. – СПб., 2007; *Юкина И.* Русский феминизм как вызов современности. – СПб., 2007; *Пономарева В.В.* Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века. – 2-е изд. – М., 2008.

³ *Иванов А.Е.* Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991; «Женский вопрос» в российских университетах в начале XX в. // О благородстве и преимуществе женского пола: из истории женского вопроса в России. Сборник научных трудов. – СПб., 1997; Российское студенческое зарубежье: численность, мотивы миграции, профессиональные ориентиры (к. XIX – н. XX вв.) // *Alma mater.* – 2003. – № 7; Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации. – М., 2004.

⁴ *Чуткий А.* Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.). // *Історичний журнал.* – 2005. – № 5; *Нижник В.В.* Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. // *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України.* – 2005. – № 5; *Добролюбский А.* К истории женского высшего образования в Одессе в XIX – нач. XX вв. // *Південний захід. Одесика: Історико-красназнич альманах.* – Вип. 7. – О., 2009.

- ⁵ *Посохов С.І.* Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії. – Х., 2006.
- ⁶ *Орлова Т.В.* Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.): Монографія. – К., 2009.
- ⁷ Російський державний історичний архів (далі. – РДІА) – Ф.733 – Оп.191 – Спр.1822 – Арк.2, 5–6.
- ⁸ Там само – Арк.3 зв.
- ⁹ Там само. – Арк.54.
- ¹⁰ Там само. – Арк.64 зв.
- ¹¹ Там само. – Арк.65.
- ¹² Там само. – Арк.66.
- ¹³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України). – Ф.707 – Оп.151. – Спр.30. – Арк.1.
- ¹⁴ РДІА. – Ф. 733. – Оп. 191. – С.пр.1927. – Арк. 1.
- ¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.151. – Спр.30. – Арк. 2-2 зв.
- ¹⁶ РДІА. – Ф.733. – Оп.191. – Спр.1927. – Арк. 3.
- ¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп.151. – Спр.30. – Арк. 25.
- ¹⁸ ДІА. – Ф733. – Оп.191. – Спр.1927. – Арк. 4.
- ¹⁹ Там само. – Арк.5.
- ²⁰ Там само. – Арк.17.
- ²¹ Там само. – Арк.18.
- ²² Там само. – Арк.41.
- ²³ Там само. – Арк.56.
- ²⁴ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.630. – Спр.225. – Арк.19.
- ²⁵ РДІА. – Ф.733. – Оп.191. – Спр.1927. – Арк.62.
- ²⁶ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.151. – Спр.30. – Арк.36.
- ²⁷ *Вернадский В.И.* Академическая жизнь // *Вернадский В.И.* Публицистические статьи. – М., 1995. – С.167.
- ²⁸ О высшем женском образовании // *Вестник воспитания.* – 1904. – № 9. – С.110.
- ²⁹ ЦДІАК України. – Ф707. – Оп.151. – Спр.30. – Арк.36.
- ³⁰ *Иванов А.Е.* Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991. – С.177.
- ³¹ Мемуары графа И.И. Толстого. – М., 2002. – С.72.
- ³² РДІА. – Ф.733. – Оп.153. – Спр.143. – Арк. 151–152.
- ³³ Там само. – Арк.154–160.
- ³⁴ РДІА. – Ф.922. – Оп.1. – Спр.207. – Арк. 12.
- ³⁵ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.151. – Спр.30. – Арк. 60.
- ³⁶ РДІА. – Ф.733. – Оп.154. – Спр.260. – Арк. 9.
- ³⁷ Там само. – Арк.13.
- ³⁸ Там само. – Оп.154. – Спр. 483. – Арк. 121.
- ³⁹ Там само. – Арк. 13 зв–14.
- ⁴⁰ *Иванов А.Е.* Указ. соч. – М., 1991. – С.178.
- ⁴¹ ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп.81. – Спр. 62 (1913). – Арк. 138.
- ⁴² Там само. – Оп.253 (1910). – Спр. 45. ч. 2. – Арк. 326.